

Mészáros Csaba

Irányzatok és módszerek Szibéria néprajzi kutatásában

Mielőtt előadásomat megkezdeném, szeretném megköszönni a Társaság Választmányának, hogy a Jankó János díjat megtisztelő módon egy Szibéria néprajzát kutató etnológusnak ítélte.¹ Úgy hiszem, hogy a választmány ezzel nemcsak az én tevékenységemet, hanem azt a nemzetközi mércével is magas színvonalú kutatómunkát ismerte el, amelyet a hazai Szibéria-kutatók az elmúlt években végrehajtottak.² A hazai etnológiai kutatásokban a szibirisztika hagyományosan vezető szerepet tölt be. Ez a vezető szerep nemcsak mennyiségileg értelmezhető (azaz a témát kutató szakemberek és a publikációk számát tekintve), hanem minőségileg is, hiszen a hazai Szibéria-kutatások módszertanilag is jelentősen hozzájárultak és hozzájárulnak ma is a magyar nyelvű néprajzi-antropológiai ismeretek bővüléséhez.

Reguly Antal, Jankó János, Munkácsi Bernát, Diószegi Vilmos, Schmidt Éva és sok más jeles néprajzkutató munkássága olyan örökséget jelent a magyar szibiriszták számára, amelynek megfelelni csak magas igényű szakmai munkával lehet. A hazai Szibéria-kutatás e gazdag hagyománya módszertani szempontból is sokat nyújt a mai etnológusoknak, hiszen a magyar kutatók európai kollégáikhoz képest eltérő céllal, érdeklődéssel és képzettséggel vágtak neki kutatóútjaiknak. A hazai etnológusok számára ugyanis a szibériai és belső-ázsiai népek kultúrájának megismerése nem a primitív idegenek vizsgálatát, hanem a kortárs rokonkultúrákban való elmélyedést jelentette. A magyar kutatások kimondott vagy kimondatlan őstörténeti irányultsága sajátos látásmóddal és módszertannal övezte fel a Szibériában terepmunkát végző elődeinket. Kiemelendő, hogy már a kezdetektől fogva igen fontos volt a magyar néprajzkutatók számára a helyi nyelvek elsajátítása, ami korántsem volt magától értetődő a másutt végzett etnológiai kutatásokban. Nemcsak arról van szó, hogy az őstörténeti vizsgálódásokban a nyelvrokonság kérdése jelentős szerepet kapott, hanem arról is, hogy a helyi nyelvek ismerete révén a magyar kutatók olyan érzékeny adatokhoz férhettek hozzá, amelyeket egy közvetítő nyelv használatával, vagy egy közvetítő, tolmács segítségével nem lehetett volna elérni. A magyar Szibéria-kutatók képzettsége valamint a hazai szibirisztika diszciplináris beágyazottsága is azt tükrözi, hogy a finnugrisztika és az altajisztika Magyarországon nem csupán kiegészíti Szibéria etnológiai igényű kutatását, hanem szerves része annak.

Nem egy halott, érintetlen örökség a magyar Szibéria-kutatás elmúlt csaknem 200 éve, hanem folytonosan megújuló kutatási hagyomány. Ezt jelzi az is, hogy

¹ Előadásként elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság 2012. évi közgyűlésén (május 23.) a Jankó János díj átvétele alkalmából.

² Nagy 2007; Sántha – Safonova 2011; Ruttkay Miklián 2012.

éppen tíz éve tüntette ki Jankó János-díjjal a Társaság Nagy Zoltánt, aki új hangot hozott és korábban fel nem vetett kérdéseket fogalmazott meg a hazai szibirisztika területén. Talán ennek az új hangnak köszönhető az is, hogy ma a magyar Szibéria-kutatást a nyílt párbeszéd, a gondolatok és vélemények ütköztetésének lehetősége és igénye jellemzi. Ez az inspiráló szakmai közeg termékenyítően hat a kutatásra és nemcsak kihívást, de mércét is jelent egy, a pályája elején álló, északkeleti-Szibériában, Jakutiában a szaha és evenki társadalmat tanulmányozó etnológus számára.

A tudománytörténet és a kutatási hagyományok jelentőségét szem előtt tartva, előadásomban arra a problémára szeretnék rávilágítani, hogy a szibirisztika területén hogyan hatott egymásra a néprajzkutatás gyakorlata és annak tudományos, politikai és társadalmi közege. Ez Szibéria kutatásának esetében különösen fontos kérdés, mivel az orosz és a szovjet állam több-kevesebb szigorral ugyan, de folyamatosan ellenőrizte, és ellenőrzi ma is a néprajzi kutatásokat. Ezt az erős állami kontrollt mindenekelőtt Szibéria sajátos politikai és gazdasági helyzete indokolja, amely még ma is számos vonásában erősen emlékeztet a gyarmati alávetés gyakorlatára. Az állami kontroll jelentőségének bemutatása mellett a néprajzi tudománytörténetnek arra is tekintettel kell lennie, hogy a néprajzi kutatások is hatottak az államigazgatás megszervezésére, és a szibériai népek oroszországi megítélésére. A Szibériáról szóló néprajzi szakirodalom posztkolonialista olvasata azt a folyamatot igyekszik magyarázni, amely a néprajzi tudás megszerzésétől a tudás alkalmazásáig vezeti az antropológusokat/etnográfusokat és a megbízóikat.

A 20. századot megelőzően a Szibériáról szóló néprajzi munkák olvasásakor mindenekelőtt a felfedezés, a megtalálás gesztusát ismeri fel az olvasó. Ez a szemlélet a koloniális jellegű megismerés alapvető sajátossága.³ A „primitív társadalom” európaiától eltérő (de egységes) meghatározása az antropológiai leírások jól ismert toposza. A jó és a rossz vadember mítosza, illetve a primitív társadalmak rokonsági viszonyokon nyugvó szerveződése (ellentétben a föld- és magántulajdonon alapuló civilizált társadalmak felépítésével) ismert kliséje a néprajzi leírásoknak. A nem európai társadalmak primitívizálása és sok esetben infantilizálása a néprajzi leírások révén nemcsak azt a célt szolgálta, hogy e népeket elkülönítsék és megkülönböztessék az európai társadalmaktól, és egyben eltávolítsák a primitívséget a civilizáltságtól, hanem azt is, hogy ezáltal alátámasszák az európai terjeszkedés és gyámkodás jogosságát olyan területek fölött, amelyek földrajzilag igen távol esnek Európától. A továbbiakban a teljesség igénye nélkül egy-egy korszak néprajzi szempontból értelmezhető munkáinak a hatalmi viszonyokra és érdekekre rávilágító kritikai olvasatát szeretném bemutatni.

Szibériáról a legkorábbi írásos források a helyi közigazgatás képviselőitől származnak. A 17. században a moszkvai nagyfejedelemséget szinte egyáltalán nem érdekelte a gyarmatosítás folyamatának tudományos támogatása, ahogyan a szibé-

³ Mignolo 1993.

riai népek életmódjáról, kultúrájáról árulkodó adatok gyűjtése sem volt fontos.⁴ A felfedezett föld értéke az állam szemében az alávethető idegenek és a közvetlenül megszerezhető gazdasági haszon voltak. A korai források ezért közel 200 éven át meglehetősen következetességgel kerültek a szibériai népek vallására, nyelvére, kultúrájára vonatkozó adatok bemutatását – ellentétben a nyugat-európai modernista gyarmatosítás egyéb színtereivel, ahol a helyiek nyelvének és a kultúrájának alárendelése már a kezdetektől jellemző volt.⁵

A 18. század elejétől az orosz állam és a megszülető orosz akadémia által finanszírozott és szervezett nagy, tudományos, felfedező expedíciók néprajzi szempontból igen tanulságos, zömében német nyelvű forráscsoportot hoztak létre.⁶ Ebben az időben a történeti megközelítésmódot alkalmazó, múzeumi katalógus jelleget öltő *Völker-Beschreibung* volt a szibériai népek leírásának fő eszköze, és a szibériai népek eredeztetése, valamint kultúrájuk és életmódjuk tipologizálása vált a kutatás elsődrendű feladatává.⁷ Ez az életmód szerinti elkülönítés tükröződött az 1822-es, nagy szibériai közigazgatási reformban, amely a szibériai adófizető népeket letelepült, legelőváltó és vándorló csoportokra osztotta, az adóztatási egységeket pedig kvázi-rokoni csoportok szerint határozta meg.

Az 1822-es reformokat követően Szibéria orosz (európai) lakossággal való benépesítése a cári politika lényeges elemévé vált, ami jelentősen hozzájárult a szibériai száműzetés intézményesített elterjedéséhez. Szibéria egyszerre szolgált a köztörvényes bűnözők, illetve a politikai száműzöttek befogadóállomásaként.⁸ A száműzöttek elhelyezése igen gyakran helyi családoknál, háztartásokban történt, és emiatt a befogadottak szükségszerűen megismerkedtek az adott nép nyelvével és kultúrájával.⁹ A száműzött értelmiségiek, akiket ma a szibériai néprajzi leírások klasszikusaiként tartunk számon, vagyis Waldemar Jochelson, Waldemar Bogoraz, Václáv Szerosevszkij és mások, azaz orvosok, jogászok, hivatásos forradalmárok és irodalmárok hozták létre a néprajzi leírásoknak azt a korpuszát, amely az oroszországi etnikumokra vonatkozó diskurzusokban máig az autentikus szibériai kultúrákat képviseli. A helyiekkel való együttélés ideje alatt a száműzöttek magas szinten sajátították el a helyi nyelvet, és ismerték meg a szóbeli hagyomány alkotásait. E sajátos helyzetből fakadóan Szibériában a nyelvismeret a kutatás alapfeltétele lett a 19. század végén, amikor ugyanez az angolszász antropológiában még inkább kivételesnek számított. Emellett a politikai száműzöttek magukkal hozták azt a baloldaliságukat megalapozó társadalomelméleti tudást, amely hitt az emberi közösségek megreformálásának lehetőségében, és amely a társadalmak egyirányú

⁴ Slezkine 1994: 170.

⁵ Mignolo 1995.

⁶ A 18. század végére ezek az oroszországi népleírások teremtették meg Európában az etnológia munkamódszerének és kérdésvetetésének az alapjait. Sárkány 2012.

⁷ Vermeulen 2008: 272.

⁸ Gentes 2008.

⁹ Vitol'd 2001: 56.

fejlődésének elméletét képviselte.¹⁰ Így a szibériai népek kultúráját az egyetemes emberi kultúra fejlődésének egy korai állomásaként mutatták be.

Részből a száműzöttek leírásainak köszönhető az, hogy a 20. század elején, a szovjetrendszer létrejöttkor a helyi kultúrák felé a megváltoztatás vagy „fel-emelés” céljával fordult az állam. A Szovjetunióban a helyi sajátosságokra már csak azért sem voltak tekintettel a társadalmi és gazdasági modernizáció irányába tett erőltetett lépések, mert az etnikus kultúrában a múltat, az elmaradott, változásra szoruló ősi társadalmat látták a politikai vezetők.¹¹ A néprajzi jelenkutatás ennek következtében érdektelenné vált a Szovjetunióban, és az etnológusok feladata a levéltári források elemzése illetve az etnogenezis kérdéseinek vizsgálata lett. Dolgih, Gurvics, Tokarjev, Okladnyikov és mások munkássága jól példázza a szovjet szibirisztika történeti-statisztikai irányultságát. A kor néprajzkutatóinak fontos feladata volt az is, hogy a múltat jelentő népi kultúra nemzeti kultúraként való bemutatásának érdekében az egyes szibériai népek műveltségéből kiragadjanak olyan elemeket, amelyeket a Szovjetunió nyilvánossága előtt politikailag semleges módon képviselni lehetett.

A 20. század végén, a peresztrojka követően az Oroszországi Föderációban a szibériai közigazgatási egységek önállósága megnőtt és a nemzetiségi jogok nagyobb jelentőséget kaptak. Ennek következtében az a kérdés, hogy kik is egy terület „eredeti és ősi” lakosai, és mely érdekcsoportok formálhatnak jogot egy-egy terület természeti javaira egyre fontosabbá vált Szibériában. A peresztrojka utáni oroszországi néprajzi munkák javarészt továbbra is nélkülözték az állomásozó terepmunkán alapuló adatgyűjtést, és céljuk az volt, hogy egy adott szibériai kultúra etnikus sajátosságait „versenyképes” módon jelenítsék meg a föderatív Oroszország erősen etnicizált politikai közegében. Ebben a közegben a versenyképesség alapvető kritériumai pedig a következők:

1. Az etnikus sajátosságok könnyen bemutathatóak és előadhatóak legyenek (akár színpadi körülmények közt is).

2. E sajátosságok kutatása ne vessen fel az állam által illegitimnek tekintett társadalmi problémákat, és ne kötődjenek az államtól független civil kezdeményezésekhez.

3. A kutatások összhangban legyenek az orosz többségi társadalomnak az egzotikumról kialakított sztereotip képével.

E feltételeknek leginkább a sámánizmus kutatása felelt meg, így Szibéria etnológiai vizsgálatában a sámánizmus egyes területeken csak marginális jelentőségű kérdése fokozott figyelemben részesült.

Ami pedig a nemzetközi Szibéria-kutatókat illeti, azok egészen a szovjet rendszer utolsó évtizedéig valóságos szomszédjakták a hosszas terepmunkákat a kutatások megszervezésének és engedélyeztetésének bürokratikus nehézségei miatt. A terepre

¹⁰ Djakonova 2002.

¹¹ Alekseev 2004: 56.

jutás valamelyest könnyebbé vált az 1970-es évek legvégétől, és a nyugat-európai, valamint az amerikai antropológia mára rangidős képviselői végre kivitelezhették első terepmunkáikat Szibériában. A nyugati kutatások érdeklődésének fókuszában azok a jelenségek álltak, amelyeket a szovjet társadalmi és gazdasági kísérlet hozott létre fennállásának 70 éve alatt. Így a kollektivizálás, az államosítás és a privatizálás egymást követő lépései hamar, már az 1990-es években felkeltették a nyugati tudományos műhelyek figyelmét.¹² A legnagyobb európai szibirisztikai kutatócsoport például a hallei Max Planck Intézetben működő magán- és a közösségi tulajdont vizsgáló kutatási program keretén belül született meg. Hasonlóan izgalmas kutatási témát jelent a nyugati szakirodalomban kevesebb, a Szovjetunióban és Oroszországban azonban kiemelt figyelemhez jutó etnicitás,¹³ illetve a helyi állami intézmények (mint például az iskolák és művelődési házak) működésének kérdése.¹⁴ Szibéria kutatása azonban mindenekelőtt a sámánizmus vizsgálata kapcsán kerül a nyugati antropológiai érdeklődés látókörébe. A sámánok kutatása ma már oly mértékben sajátja a Szibéria-kutatás egy jelentős ágának, hogy jószerivel meg is teremti saját kutatásának tárgyát. A mai szibériai neosámánizmus terjedését ugyanis egyéb tényezők mellett a vallásantropológiai kutatások által ösztönzött és inspirált etnobiznisz is nagymértékben táplálja.

A néprajzi leírások a „Másik” etnikusan kódolt, archaizált képét nem csupán az által teremtették meg, hogy a primitívekre jellemző tulajdonságokkal ruházták fel a szibériai népeket, hanem azzal is, hogy ezt az állapotot mintegy megváltoztathatatlanak is minősítették, azaz olyan esszenciális tulajdonságnak, amely elválaszthatatlan egy adott társadalomtól vagy közösségtől. Ez természetesen a néprajzi leírások archaikumokra irányuló erőteljes figyelmével járt együtt, valamint azzal, hogy a régies jegyekkel ellátott közösségeket egyúttal változásra alkalmatlanként is ábrázolták. Az angol és a francia gyarmatosításhoz kapcsolódó leírások fogalmi rendszerétől eltérően Szibériában a kutatók és az állami bürokraták már a kezdetektől fogva inkább népeket és életmódokat igyekeztek meghatározni, mintsem törzseket és közösségeket. Azaz valamilyen történetileg változó „eticitás” vagy nép-fogalom állt a szibériai esszencializmus középpontjában, amely kiemelte és izolálta a szibériai népek kultúrájának bizonyos jegyeit a néprajzi leírásokban.

A néprajzi munkák jelentős részének megrendelői gyakran meg is fogalmazták elvárásait a terepmunkákkal és azoknak megállapításaival szemben. A Szibériáról szóló néprajzi leírások esetenként jól meghatározott igazgatási célokat szolgáltak vagy támasztottak alá. A 17. században a prémadót fizetők számának és megbízhatóságának kipuhatólásához, a 19. században a szibériai alattvalók statisztikai jellegű besorolásához és osztályozásához, a 20. században az erőltetett szovjet modernizációs intézkedések bevezetéséhez, a peresztrojkat követően pedig a he-

¹² Humphrey 1983; 2002.

¹³ Mandelstam-Balzer 1990.

¹⁴ Kasten 2004; Donahue – Habeck 2012.

lyi politika és gazdasági érdekcsoportok legitimálásához járultak hozzá áttételesen a Szibériával foglalkozó néprajzi munkák. Összefoglalóan, a néprajzkutatás nem függetleníthette magát attól a társadalmi és politika környezettől, amelyet Szibéria koloniális jellegű alávetése jelentett minden társadalomtudományi vizsgálódás számára Oroszországban és a Szovjetunióban.

A magyar szibirisztika – sajátos helyzetéből adódóan – anélkül támaszkodhatott folyamatosan terepmunka során gyűjtött adatokra, hogy aktív részese lett volna azoknak a hatalmi játszmáknak, amelyek Oroszországon és a Szovjetunión belül nagymértékben befolyásolták Szibéria néprajzi megértését. A nyugat-európai kutatóktól eltérően a hazai kutatók többségükben nyelvészeti előképzettséggel, nyelvismerettel és egyfajta személyes kötődéssel vágtak neki kutatóútjaiknak. A magyar szibirisztika módszereire és kérdésfelvetésére leginkább az a hazai tudományos igény hatott, amely a szibériai népek tanulmányozását részlegesen alárendelte a magyar őstörténeti kutatásoknak. Ez az igény azonban termékenyítően hatott a kutatókra, akik empátiával, alapos nyelvismerettel és később a kisebbségi helyzetből adódó problémák megértésével közelítették meg a szibériai népeket. Az elmúlt évek hazai Szibéria-kutatása azzal járult hozzá e gazdag örökséghez, hogy képessé vált a szibériai népek kultúráját és társadalmát önmagukban, a magyar őstörténet kérdéseitől függetlenül is szemlélni és vizsgálni, megőrizve azonban azt az érzékenységet, amely a terület magyar kutatóit jellemezte. Ez a gazdag kutatási hagyomány és potenciál hitem szerint olyan értéke a magyar néprajzkutatásnak, amellyel kevés európai tudományos műhely rendelkezik. Megőrzése és megerősítése közös érdek és közös felelősség.

IRODALOM

- ALEKSEEV, Egor Egorovich
2004 *Osmyslennie pravdy*. Jakutsk: Bichik.
- DJAKONOVA, N. N.
2002 *Jakutskaja intelligencija v nacional'noj istorii: sud'by i vremja (konec XIX v.–1917 g.)*. Novosibirsk: Nauka.
- DONAHUE, Brian – HABECK, Joachim Otto (ed.)
2012 *Reconstructing the House of Culture: community, self, and the makings of culture in Russia and beyond*. New York: Berghahn.
- GENTES, Andrew Armand
2008 *Exile to Siberia, 1590–1822*. London: Palgrave MacMillan.
- HUMPHREY, Caroline
1983 *Karl Marx Collective*. Cambridge: Cambridge University Press.
2002 *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*. Ithaca: Cornell University Press.
- KASTEN, Erich (ed.)
2004 *Properties of Culture – Culture as Property Pathways to Reform in Post-Soviet Siberia*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.

- MANDELSTAM-BALZER, Marjorie
 1990 Nationalism in the Soviet Union: one Anthropological View. *Journal of Soviet Nationalities* 1. 4–22.
- MIGNOLO, Walter D.
 1993 Colonial and Postcolonial Discourse: Cultural Critique or Academic Colonialism? *Latin American Research Review* 28. 120–134.
 1995 *The Darker Side of the Renaissance: Literacy, Territoriality and Colonization*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- NAGY Zoltán
 2007 *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.
- RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter
 2012 *Testi-lelki rokonság. A színjai hantik rokonsági csoportjai*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó.
- SÁNTHA István – SAFONOVA, Tatiana
 2011 *Az evenkik földjén. Kulturális kontatusok a Bajkál-vidéken*. Budapest: Balassi Kiadó.
- SÁRKÁNY Mihály
 2012 Etnográfia, etnológia és az antropológiai perspektíva – fogalmak egy tudomány születésekor. In Tóth Arnold (szerk.): *Néprajz – muzeológia: Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. 11–21. Miskolc: Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet.
- SLEZKINE, Yuri
 1994 Naturalists Versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity. *Representations* 47. 170–195.
- VERMEULEN, Han F.
 2008 *Early History of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment: Anthropological Discourse in Europe and Asia, 1710–1808*. PhD Thesis University of Leiden. Proefschrift Universiteit Leiden.
- VITOL'D, Armon
 2001 *Pol'skie issledovateli kultury jakutov*. Moskva: MAIK.

Csaba Mészáros

APPROACHES AND METHODS IN SIBERIAN STUDIES

Hungarian anthropologists have long been engaged in the study of endangered minority languages and cultures in Siberia and in Central-Asia, and have collected a rich corpus of fieldwork data. In course of these investigations Hungarian scholars recognized their distant relatives in Siberian indigenous peoples (instead of seeing them as the colonial “Other”). In this short study the author provides a brief history of the major methods applied in international Siberian studies from the time of the exploration and colonisation of Siberia (16th century) through the consolidation of the Tsarist and later the Soviet administration until nowadays. By providing a postcolonial reading of the last 400 years of research carried out in Siberia, the paper scrutinizes the relationship between policies introduced by the Russian and the Soviet state (as the sponsor of research projects) in Siberia and the research methods applied by ethnographers, anthropologists and historians. Finally, the author points out the major characteristics of Hungarian Siberian scholarship in the context of international Siberian studies.